

М.І. Дзедман

Науково-виробничий центр
ТОВ «ЕРБІС»,
ПП «Лабораторія ЕРБІС»,
м. Київ

ФЕДІР СТЕПАНОВИЧ ЦИЦУРІН: ПОГЛЯД КРИЗЬ СТОРИЧЧЯ НА ПОСТАТЬ ПЕРШОГО КИЇВСЬКОГО ПРОФЕСОРА-ТЕРАПЕВТА

(частина IV)*

Резюме

Публікація присвячується 200-річчю від дня народження родоначальника Київської школи внутрішньої медицини, ординарного професора Київського університету Св. Володимира Федора Степановича Цицуріна, засновника організації медичної освіти на засадах внутрішньої патології.

Ключові слова

Цицурін Федір Степанович, перший професор-терапевт медичного факультету Київського університету Святого Володимира, 200-річчя від дня народження.

*Родоначальнику Київської школи
внутрішньої медицини присвячується*

Підводячи підсумки I з'їзду терапевтів Російської імперії (19-23 грудня 1909 р., Москва), його голова, петербурзький професор Василь Миколайович Сиротінін так визначив загальний стан внутрішньої медицини у державі на той час: «... пальма першості належить Києву, далі йдуть Петербург і Москва» [1, с.7]. А вже в кінці ХХ століття російські дослідники історії клінічної медицини В.Й. Бородулін і В.П. Бревнов [2] зазначають: «...високий авторитет київських клініцистів у науково-громадському житті терапевтів країни зберігався протягом усієї першої половини ХХ століття і пов'язаний у першу чергу з іменами В.П. Образцова, який керував кафедрою факультетської терапії Університету Св. Володимира в 1904-1920 рр. і створив тут найбільшу терапевтичну школу; його наступника по кафедрі (1921-1928 рр.) Ф.Г. Яновського – легендарної особистості, «святого доктора», першого клініциста, обраного в Академію наук України, і академіка М.Д. Стражеска, учня Образцова, який очолив ту ж кафедру в 1929 р.» А далі згадані дослідники історії клінічної медицини справедливо і влучно зазначають: «Якщо в історії вітчизняної клініки внутрішніх захворювань факультетська терапевтична клініка Університету Св. Володимира в Києві знаходилася на перших ролях, то в історико-медичній літературі відображення цієї обставини виглядає напрочуд скромним. Вітчизняна медична історіографія багата інформацією про становлення

і роль факультетської та госпітальної терапевтичних клінік Московського університету та академічної терапевтичної клініки Військово-медичної академії, де працювали відповідно Г.А. Захар'їн, О.О. Остроумов і С.П. Боткін, як провідних центрів наукової терапевтичної думки в Росії в другій половині ХІХ століття: ці питання розглядаються в

© М.І. Дзедман

* Початок статті див. у журналі «Практикуючий лікар», №2-2012

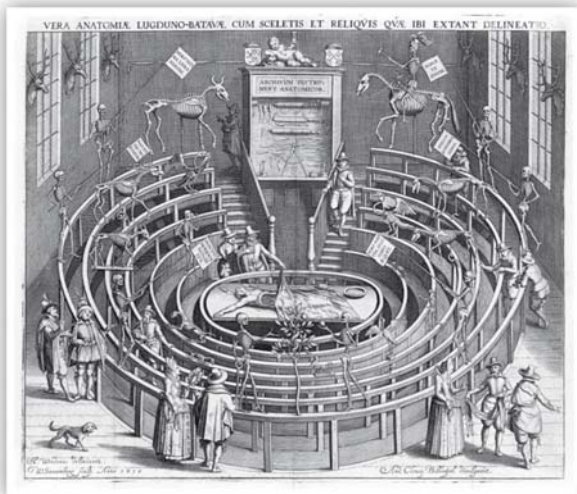
багатьох дослідженнях, у тому числі дисертаційного й монографічного характеру». І якщо такий стан речей цілком відображав офіційну політичну кон'юнктуру російської, а згодом і радянської імперії, то в сьогоднішній дійсності незалежної держави України мириться із такою ситуацією зовсім не гоже.

Мусимо визнати, що, незважаючи на низку наукових робіт, опублікованих за результатами історичних розвідок вітчизняними авторами [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 та ін.], залишається багато нез'ясованого в становленні Київської школи внутрішньої медицини та визначальної ролі в цьому медичного факультету Університету Св. Володимира. На превеликий жаль, мало відомою (а то й незнаючою) навіть для медичної спільноти є сама постать родоначальника Київської школи внутрішньої медицини, першого професора-терапевта та засновника першої окремої кафедри внутрішньої патології на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира Федора Степановича Цицуріна. Хоча в історико-медичній літературі останніх десятиліть [9, 10, 11, 12 та ін.] Федору Степановичу відводиться важливе місце в становленні системи медичної освіти та наукової клінічної медицини на теренах Російської імперії. Феномен його сподвижництва є унікальним, і в ньому гармонійно поєдналися лицарські риси особистості, подих епохи та його величність випадок. Перша ж виголошена ним із трибуни щойно заснованої кафедри внутрішньої патології лекція «Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань» побачила світ в журналі Міністерства народної освіти вже в 1845 році. В.Й. Бородулін і В.П. Бревнов [2] визначають цю лекцію, не менше і не більше, як «документ вражаючої сили, маніфест медицини, що вступила в наукову епоху своєї історії». Тож, щоб зрозуміти важливість внеску ординарного професора Київського університету Св. Володимира Ф.С. Цицуріна в становлення наукової клінічної медицини в Російській імперії, давайте визначимось із тогочасним загальним станом освітянських справ та ознайомимось із підтвердженими фактами його організаторської та викладацької діяльності.

Федір Степанович розпочав свою викладацьку діяльність на ниві медичної освіти в 1844 році одразу на посаді ординарного професора. Він очолює засновані ним кафедру терапевтичної клініки із семіотикою та університетську клініку внутрішніх захворювань. Йому було «тимчасово» доручено ще й викладання в повному обсязі й приватної терапії. За 13 років (1844-1857 рр.) своєї плідної педагогічної, організаторської та лікарської діяльності в Києві Федір Степанович закладає в Університеті Св. Володимира традицію викладання внутрішньої медицини європейського зразка. У нього на той час уже був досвід практикуючого лікаря та успішно виконана в Професорському інституті в Дерпті наукова робота доктора медицини й вишкіл у провідних університетських клініках Єв-

ропи. У попередніх публікаціях зроблено спробу детального аналізу його фахового становлення та зростання за період від закінчення на своїй рідній Слобожанщині медичного факультету Харківського університету до організації ним першої окремої кафедри внутрішньої медицини в Університеті Св. Володимира. При ознайомленні з його звітами про стажування в провідних європейських інтерністів у клініках передових університетів того часу перед нами постала гідна найбільшій поваги постать одержимого науковою клінічною медициною працелюба, гуманіста та життєлюбця із глибоким та щирим переконанням у «прямій необхідності людського духу ... доходити до самих начал». Повернувшись додому, молодий доктор медицини опиняється в конкретно затребуваних часом умовах нагальної потреби заснування викладання клінічної медицини в університетах Російської імперії. Тож, щоб усвідомити звитягу здійсненого Федором Степановичем Цицуріним, потрібно відчутти дух тієї епохи та зрозуміти її історичну конкретику.

Власне, освітня інституція «університет» (лат. *universitas* – «сукупність») – автономний вищий навчальний заклад, є величчям досягненням європейської спільноти. За часів Середньовіччя, у період заснування цехів (станових об'єднань ремісників), можновладці як із релігійної, так і світської влади погоджуються на створення і привілейованих наукових корпорацій викладачів і студентів. Наукові корпорації отримують широку академічну автономію (окреме самоуправління та власну юрисдикцію). Їх творення стає визначальним кроком у набутті людством ефективного інструменту для використання наукової методології у своєму поступі, що гармонічно поєднує соціальні функції з принципами внутрішньої організації. На сьогоднішній день *universitas magistrorum et scholarum* (лат. – об'єднання вчителів та учнів) пройшов не простий шлях від «докласичної» моделі університету XI століття до «посткласичної» XXI і виявився виключно вдало та гнучко структурно-організаційно вибудованим. За цього, майже тисячолітнього шляху, повноцінність університету та присвоєваних ним наукових ступенів і вчених звань незмінно гарантується його академічною свободою. Усі інші різновиди освітніх установ (різні спеціалізовані та виховні навчальні заклади, Королівські академії наук тощо) виявляться не такими доскональними. Творилися вони на інших засадах і відповідно до конкретних завдань, тож і не мали змоги стати універсальним інструментом використання наукової методології в загальноцивілізаційному поступі. Саме в європейському університеті за модернізації середньовічної «докласичної» моделі й відбувається заснування клінічної медицини. У свою чергу, введення викладання клінічної медицини в університетську інституцію створює належні передумови до творення наукових клінічних шкіл та переходу від клінічної емпірії до наукового розвитку медицини. У першій частині цієї публікації було коротко викла-

дено еволюцію наукової думки від схоластики до дослідного знання та історію заснування викладання клінічної медицини в університетах Європи. Тож зараз зупинимось тільки на історичному тлі впровадження клінічної медицини в практику університетів. А воно в динамічній Європі XVI-XVII сторіччя творилося надскладними змінами в соціальному та духовному житті людської спільноти, усією сукупністю процесів Реформації, Контрреформації й поділу університетського простору на протестантську, католицьку та православну частини. Конфесіоналізація університетів та академій призводить до жорсткої конкуренції між ними. У цій конкуренції можна було вистояти тільки ставши на шлях подальшого вдосконалення. Річ у тому, що система організації університетської середньовічної привілейованої наукової корпорації в XVII сторіччі вже перестає відповідати вимогам часу й починає деградувати. «Докласичний» університет з інструменту підвищення загальної культури та наукового поступу суспільства перетворюється на повністю закриту корпорацію, де кафедра успадковується з покоління в покоління в межах однієї «професорської родини». Яскравим свідченням її кризи стає зміна самооцінки вчених титулів у самому університетському середовищі, а їх отримання численними неуками викликає відверте глузування. У XVII сторіччі спостерігається значне «перевиробництво» академічних титулів без соціального запиту та перетворення їх на об'єкт купівлі-продажу. Такий стан речей та спадкоємність «сімейних професорських династій» за середньовічним цеховим принципом не мала жодного стосунку до розвитку науки й досягнення належної ефективності освітнього процесу. Тож у середині XVII – на початку XVIII сторіччя освітній процес в університетах перестає відповідати науковій актуальності, а його основою стає проста (і за цього не завжди якісна) передача корисних для майбутньої служби знань. Престиж університетів як центрів просвітництва невпинно падає. Активна наукова діяльність переміщується в Академії, що заснуються та функціонують за заступ-

ництва можновладних суверенів. За умов, коли держава дедалі більше намагається взяти під контроль вищі навчальні заклади, сукупність усіх цих процесів дає поштовх модернізації університетів (спочатку більшою мірою протестантських, а згодом і католицьких). Викликана процесами модернізації якісна трансформація університетів у кінцевому результаті призводить до становлення їх «класичної» моделі. Наукова корпорація при «класичній» моделі університету перебуває на утриманні держави, контролюється нею, але зберігає академічну свободу. Ось на такому історичному тлі у протестантських університетах і започатковується очищення науки від догм і перехід від процесу передачі знань до наукового викладання. Оскільки за цього відкрилась можливість для формування клінічного мислення, то з позиції еволюційного поступу це вже був крок до творення передумов для запровадження клінічної медицини. Закономірно, що саме на медичному факультеті протестантського університету в Лейдені в 1597 році засновується один із перших в Європі анатомічних театрів, а вже починаючи з другої половини XVII століття в ньому ж уперше започатковується й викладання клінічної медицини. На жаль, увесь цей період (XIII-XVIII століття) православні терени Європи виконують роль щита й самовіддано захищають її від золотоординської та московської експансії. Увесь трагізм становища наших теренів полягав у тому, що одночасно вони ще й потерпають від постійних спроб експансії латинізації та колонізації з боку інших європейських чинників. Зрозуміло, що за таких умов православні навчальні заклади (братські школи, колежі, академії), засновані в цілком порівнювальний період із першими католицькими осередками просвітництва (а то й раніше – Київська академія, відкрита Ярославом Мудрим ще в 1037 році [13, 14]), не могли ні набути повноцінного статусу «докласичної» наукової корпорації, ні тим більше трансформуватись у «класичну» модель. Тож можливість запровадження в них клінічної медицини була повністю виключена.

Федір Степанович, переймаючи на початку 40-х років XIX сторіччя європейський досвід медичної справи, загалом захоплюється її станом. Молодий доктор медицини найвище оцінює рівень медицини у Франції. Тут потрібно зауважити, що на кінець XVIII – початок XIX століття французька освітня система рішуче пориває з «докласичним» університетом та схоластичними догмами. Її реформування відбувається революційним шляхом. Французька імперія потребує фахівців у багатьох галузях негайно, і держава бере під свій жорсткий контроль усі освітні заклади. Закриваються всі університети, а на їхньому базисі відкриваються вузькоспеціалізовані навчальні заклади. На час стажування Федора Степановича на всій території Франції вже була вибудована єдина централізована система освіти і повністю панував унітарний принцип. Уся ця організаційна система освіти в

сукупності отримала загальну назву «університет». Вона об'єднала функціонуючі на регулярній основі найрізноманітніші педагогічні підрозділи («школи»): факультети та ліцеї, коледжі, приватні школи («institutions») й пансіони, і навіть початкові школи. Усі вони займали важливе місце в освітній ієрархії Франції й загалом давали належну фахову підготовку спеціалістам. У цій французькій медичній освітній моделі молодого доктора наук медицини особливо приваблює гармонійне поєднання таких важливих для лікарського фаху конкретної спеціалізації та широкої освіти. У французькій реальності це вдало забезпечувалось узгодженою взаємодією медичних шкіл, що функціонували на базі великих шпиталів і медичних факультетів із клініками. У своєму звіті молодий доктор наук також наголошує, що основою для наукових досягнень французької медицини стала струнко та ефективно вибудована ієрархія: медична школа – медичний факультет – Паризька академія наук. Із трохи меншим розмахом, без таких революційних потрясінь утверджується унітарний принцип і в освітній галузі Австрійської імперії. У ній загалом за таким же принципом (але зберігаючи окремі модернізовані університети) вибудовується система медичної галузі й освіти. А от в Німеччині на той час уже відбулось становлення «класичного» університету, заснованого на принципах Вільгельма Гумбольдта та ліберальній моделі Фрідріха Шлейєрмахера. Він стає унікальним інструментом подальшого наукового поступу, бо здатен оптимально забезпечувати не тільки якісну передачу знань та засвоєння наукової методології (думати, розуміти, перевіряти результати досліджень й самостійно їх вести), а основне – формує вміння вирішувати практичні завдання на підставі наукових даних. Власне, у ХХ столітті модель «класичного» університету стає базовою організаційною структурою наукових корпорацій у всьому світі, а для німецької нації забезпечить швидкий прогрес і, зрештою, можливість об'єднання німецьких теренів в єдину державу. Поєднуючи освітній та науково-дослідний процеси, у німецьких університетах, на відміну від французьких та австрійських, починають готувати не просто високоосвічених спеціалістів, а фахівців, озброєних науковою методологією. Але належна віддача та успіх від такого вдалого поєднання були ще попереду, а реформування медичної освітньої системи з ранньою спеціалізацією у Франції та Австрії вже давали свій вагомий результат для поступу наукової клінічної та практичної медицини. Тож Федір Степанович у своїх звітах досить детально описує їх організаційні моделі та захоплюється рівнем володіння навиками аускультатції й перкусії французькими та австрійськими інтерністами.

Щодо безпосередньо російських теренів, то про заснування на них клінічної медицини до ХІХ сторіччя не могло бути й мови. Через специфіку етногенезу російської нації саме заснування російських університетів аж до середини ХVІІІ сто-

річчя було просто неможливим. Цей етногенез був надскладним, а в певні періоди й трагічним, бо відбувався на базі угро-фінського, татарського та слов'янського (здебільшого українського) етносів із відмінними традиціями, і російська нація як така сформувалася аж у кінці ХVІІ-на початку ХVІІІ століття. Тож еволюційний шлях реального функціонування самої інституції «російський університет» починається тільки із заснування в 1755 році Московського університету. Щодо так званого «Академічного університету», заснованого в Санкт-Петербурзі чи то в 1724, чи в 1747 році, то серед російських дослідників історії ведеться активна дискусія про те, чи можна його статусом [15, 16, 17 та ін.]. Очевидно, що все ж ця інституція, незважаючи на свою назву, швидше була просто структурним підрозділом, що контролював наукову підготовку співробітників Академії наук [18]. У динамічній Європі вища освітня традиція вже мала досвід шести століть «докласичної» моделі та успішний процес їх «модернізації» (після якого в ній зі 143 університетів у 1789 році на 1815 залишилось тільки 83) [19]. З огляду на все викладене, приклад ефективно та швидкої інтеграції новостворених навчальних закладів Російської імперії в тогочасний європейський освітній простір є повчальним і особливо актуальним для нашого сьогодення.

Аналіз доступної літератури переконливо свідчить, що «історія російських університетів у перші десятиліття після їх виникнення – це історія адаптації європейської «університетської ідеї» до умов російської цивілізації» [19, с.9]. Цей процес був дуже непростим: без матеріалізації в суспільний інститут цієї величної ідеї подальший поступ імперії в європейському вимірі був просто неможливим, тож доводилось «адаптувати» і саму «російську цивілізацію». Отож у тому ж абзаці вищевказаного цитування вже в наступному реченні констатується таке: «Серед усіх інновацій, що затвердилися в Росії після петровських реформ, мабуть, університет відбувся в найбільш чистому вигляді як європейська інституція, і центральну роль у його «засвоєнні» зіграло встановлення прямих освітніх контактів Росії з Європою». Це справедливо (хоча і не позбавлене певного протиріччя щодо «найбільш чистого вигляду») твердження процитовано з вступу до монографії російського дослідника історії Андрея Юрьевича Андреева «Российские университеты ХVІІІ – первой половины ХІХ века в контексте университетской истории Европы» (2009), що видана за рахунок гранту РГНФ (№ 08-01-16107д) у межах міжнародного проекту «Ubi universitas – ibi Europa. Transfer and Adaptati». У ній автор вдало використав матеріали своєї докторської дисертації «Русско-немецкие университетские связи во второй половине ХVІІІ–первой четверти ХІХ в.» (2006) та об'єктивно показав, що заснування європейської «університетської ідеї» в Російській імперії вимагало політичної волі та чималих матеріальних витрат. Зрозумі-

ло, що при користуванні цією фундаментальною монографією потрібно мати на увазі ситуацію, що склалась у Росії на момент її видання. Можна тільки поспівчувати російським дослідникам історії щодо умов їх творчості за жорсткого домінування кон'юнктури. На жаль, за сьогоденних умов сумної російської дійсності дослідникам об'єктивно важко відстоювати історичну справедливість*. Тим більше потрібно віддати належне автору цього поважного дослідження, який, як стипендіат багатьох міжнародних грантів («Gerda-Henkel-Stiftung», «Max-Planck-Gesellschaft», «DAAD»), мав можливість на величезному масиві матеріалу (у тому числі й закордонних архівів) показати всю велич і складність процесу становлення вищої школи в Російській імперії та спроби її інтеграції в європейський освітній простір. Оскільки завданням нашої публікації є висвітлення ролі Ф.С. Цициріна в запровадженні викладання клінічної медицини в освітній моделі «російського університету», то для уникнення постійного звертання до фактів загального контексту ми посилаємось на цю найбільш ґрунтовну та повну на сьогоднішній день історико-дослідницьку роботу з цієї проблеми.

У Московській державі, а згодом і в Російській імперії, протягом другої половини XVII і всього XVIII століть із використанням досвіду освітніх моделей Європи активно розробляються проекти заснування різних типів навчальних закладів [20, 21]. У цей період під силу було заснування здебільшого тільки вузькоспеціалізованих навчальних закладів. Підготовка фахівців для лікувальної практики здійснюється безпосередньо в медичних стаціонарних закладах, у так званих госпітальних школах, які аж у 80-х роках XVIII століття адміністративно виокремлюються та стають самостійними медико-хірургічними училищами (академіями) [22, 23]. У попередній публікації було зауважено, що на цьому етапі становлення освітньої системи в Російській імперії особливу роль відіграють вихованці Києво-Могилянської академії. У подальшому в процесі творення імперії до Росії також активно запрошуються і європейські вчені. Сконцентрований у столицях імперії науково-освітній ресурс вдало використовується: у грудні 1725 року в Санкт-Петербурзі відкривається Академія наук, а в 1755 році в Москві – університет. З 1758 року (чи то 1764-1765 [24, 25, 26]) у Московському університеті починає функціонувати медичний факультет. Загальновідомою є влучна цитата ле-

гендарного слухача Києво-Могилянської академії Михайла Васильовича Ломоносова з листа до попечителя Московського університету І.І. Шувалова [27] про те, що перший російський університет засновано «за прикладом іноземних». Михайло Васильович був дитиною свого часу і, звісно, перш за все мав на увазі середньовічну модель європейської привілейованої корпорації професорів і студентів «докласичного» університету. Між тим, університет такого формату міг готувати освічених у галузі природознавства фахівців, які не мали лікарських навиків і навіть дозволу на медичну практику. Потенціал «докласичної» моделі університету в загальноцивілізаційному поступі в середині XVIII століття вже було вичерпано, і середньовічна привілейована наукова корпорація невідворотно прямувала до своєї стагнації. У процесі модернізації європейських університетів їх академічна автономія дедалі більше трансформувалась з окремою юрисдикцією членів наукової корпорації до академічної свободи, що забезпечувала гармонію процесів передачі та пошуку знань. Одним із закономірних результатів такого процесу і стало впровадження викладання клінічної медицини в модернізованому Лейденському університеті ще в другій половині XVII століття. На жаль, російська дійсність диктувала свої умови, і, згідно з «Проектом про установа Московського університету» від 12 (23) січня 1755 року [28], права наукової корпорації, навпаки, суттєво обмежувались власне в автономії педагогічного процесу [29]. Зрозуміло, що такий варіант «модернізації» був не зовсім ефективним і насправді призвів до жорсткого контролю над педагогічним процесом. Щодо низки європейських освітніх закладів, що в результаті експансії Московії опинились на теренах Російської імперії, то вони також не могли забезпечити впровадження та викладання клінічної медицини як такої. Більшість із них (у Дерпті та Вільно) взагалі припинили своє існування. Києво-Могилянська академія, незважаючи на те, що отримала від нової влади підтвердження свого статусу (а в 1804 році навіть робиться спроба відкрити на її базі медичний факультет), так і залишається середньовічною привілейованою науковою корпорацією, і про її модернізацію за обставин дійсності новоствореної імперії не могло бути й мови.

Таким чином, розглядаючи викладений вище загальний контекст заснування клінічної медицини, ми з'ясували, що вона запроваджується в університетах в період модернізації «докласичної» моделі середньовічної наукової корпорації, епоха якої добігла свого кінця на межі XVII-XVIII століть. У подальшому європейські університети невпинно йдуть у своїй еволюції вперед і на початок XIX сторіччя вже трансформуються в «класичну» модель. На вимогу часу держава отримує контроль за підготовкою потрібних їй спеціалістів, а університети – повну автономію в педагогічному процесі й можливість забезпечувати гармонію процесів передачі та пошуку знань. Фах лікаря стає престижним, його діяльність є надважливою для соціуму, тож у

* Йдеться про вплив на «всіх і все» у сучасному російському суспільстві одурманюючого чаду сьогоденної політичної кон'юнктури та міфічної лжеідеї агресивного «руського міра» і смертоносної «братської» хвилі шовінізму кремлівських можновладців. Бо, скажімо, важко навіть уявити собі, щоб шановний автор не розумів, що можна, звісно, дискутувати про ту чи іншу важливість впливу на становлення університетської освіти в Російській імперії Острозької та Києво-Могилянської академії (українська освітня традиція) чи Замойської академії (польська традиція), але віднести їх до перших російських університетів аж ніяк не можна. У подальшому автор вказує, що «... з передачею Києва Московській державі туди ж «генетично» перейшла й ідея відкриття православного університету, яка втілювалася в низку проектів, що розглядалися при царському дворі і що поклали початок розвитку університетської освіти в Росії». Якщо із «передачею Києва Московській державі» сьогоденньому поколінню уже все ясно, то що стоїть за сучасним біологічним терміном «генетично», важко зрозуміти.

процесі трансформації європейських університетів протягом усього XVIII сторіччя активно запроваджується викладання клінічної медицини. Що ж до дійсності Російської імперії, то на початку XIX століття проблема заснування клінічної медицини для неї вже постає як одна з найнагальніших.

На вимогу часу з початку XIX сторіччя за умов «олександрійських» реформ починається інтенсивний процес заснування «модернізованих» університетів і в Російській імперії. Завдяки «молодим друзям» імператора Олександра I [19] вдало використовується й освітній потенціал теренів, де вже сторіччями існувала європейська традиція вищих освітніх закладів (Дерптський, Віленський і Київський університети). За таких умов протягом трьох десятиріч триває пошук і непроста боротьба між прибічниками науково-освітніх, вузько-спеціалізованих та виховних навчальних закладів. Особливістю дійсності російських університетів у подальшому стане їх адміністративна функція в округах. Але все ж, згідно з новим університетським статутом від 5 (17) листопада 1804 року [30], на підготовку практичних лікарів орієнтується як Московський університет, так і всі новозасновані в імперії університети. Для виконання поставленої задачі починають засновуватись перші університетські клініки. Обмежимося розглядом процесу становлення викладання клінічної медицини тільки в Московському університеті. По-перше, до цього змушують обмежені можливості формату статті, а по-друге, аналіз можливостей і проблем заснування клінічної медицини саме в Імператорському Московському університеті є найбільш показовим в реаліях Російської імперії. Щодо медико-хірургічних академій та училищ, то вони, виконуючи функцію підготовки фахівців із лікувальної справи, звісно, активно взаємодіяли з медичними факультетами університетів, але при цьому були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ чи військовому відомству і фактично перебували поза університетським освітнім простором.

Отже, при Імператорському Московському університеті в 1805 році відкривається Клінічний інститут [31]. У його складі були клінічний (терапевтичний) і хірургічний інститути, до яких у наступному 1806 приєднався третій – повивального мистецтва. Директором Клінічного інституту та лікарем інституту внутрішніх захворювань був призначений професор патології, терапії та клініки Ф.Г. Політковський [32]. За амбітної назви – Клінічний інститут – масштаб лікувальної бази для викладання клініки внутрішніх хвороб був мінімальним (усього три лікарняні ліжка). Навчальний процес полягав тільки в показовій демонстрації професором студентам власного мистецтва в діагностиці та терапії протягом однієї години на тиждень. Так, до належної вимогам часу клінічної підготовки студентів було ще дуже далеко, а от напрямок було визначено чітко й правильно. Непросте завдання почати першим викладати внутрішні хвороби біля ліжка хворого належить нашому зем-

ляку, вихованцю чернігівської духовної семінарії, лікарю з європейською медичною освітою – Федору Герасимовичу Політковському (1754-1809). У 1775-1778 роках він студював у Московському університеті філософію та медицину. Продовжив медичний вишкіл у Лейдені та Парижі. Уже в 1781 році захистив у Лейдені докторську дисертацію про природу запального процесу «De pyogenia seu formatione puris». На межі XVIII-XIX сторіч професор Ф.Г. Політковський був найуспішнішим у Москві практикуючим лікарем. Він протягом 20 років читав в університеті курс натуральної історії й вважав, що лікарська наука виникла в результаті «пізнання деяких рослин та інших речей, уживаних людиною всередину або зовні, у випадку захворювання». Тож медицину він визначав як науку, засновану на розумі й практиці, що має за мету «зберегти здоровий стан людського тіла й пошкоджене, скільки можливо, виправляти і відновлювати за допомогою правильної дієти й досвіду затверджених корисних ліків і знарядь» [33].

Наступником Ф.Г. Політковського на посаді професора патології, терапії та клініки й директора Клінічного інституту в 1809 році стає вихованець Московського університету М.Я. Мудров [34]. Матвій Якович Мудров (1776, за іншими даними – 1772 або 1774-1831) народився в багатодітній родині вологодського священика. Він виявив велику старанність у вивченні медицини і двічі за час проходження університетського курсу нагороджувався золотою медаллю. Професор Ф.Г. Політковський першим звернув увагу на здібного старанного студента. Він і рекомендував його як свого помічника з лікарського спостереження сім'ї професора історії та красномовства Х.А. Чеботарьова*. Матвій Якович успішно доглядав за хворою на натуральну віспу дочкою Харитона Андрійовича. Родина Чеботарьових полюбила талановитого юнака Мудрова й дала згоду на його одруження з Софією Харитонівною. Закінчивши Московський університет у 1800 році, М.Я. Мудров протягом шести років готувався до професури в університетах і лікарнях Німеччини, Австрії та Франції (1802-1807). У 1804 році, коли М.Я. Мудров був іще за кордоном, медичний факультет Московського університету присудив йому вчений ступінь доктора медицини і звання екстраординарного професора за його роботу «De spontanea placentae solutione». Авторитет Матвія Яковича в Москві був дуже високим. Лев Толстой у романі «Війна і мир» описує його як популярне московське медичне світило, а медичний факультет п'ять разів обирає його своїм деканом. Він був популярним лікарем і мав велику приватну практику. З ім'ям М.Я. Мудрова пов'язані розробка першої у вітчизняній медичній системі лікарського опитування хворого й введення в практику цивільних лікувальних установ

*Харитон Андрійович Чеботарьов (1745-1815) - вологодський уродженець, учений-географ, професор, перший виборний ректор Московського університету, перший голова Московського товариства історії та російських старожитностей.

Росії систематичних записів як складових історії хвороби. Їх праобразом можна вважати «скорботні листи», затверджені в 1806 році для використання у військових шпиталях з ініціативи «головного по війську медичного інспектора» Я.В. Вілліє*. М.Я. Мудров, як і Я.В. Вілліє, розумів виняткову роль правильного ведення медичної документації. Більше 20 років він збирав і зберігав 40 томів історій захворювань своїх пацієнтів. При евакуації з Москви в 1812 році він залишив свою чудову бібліотеку, але взяв із собою томи історій хвороби. Його оцінка клопіткої та ретельної праці клініциста «Друковані книги скрізь можна знайти, а історій хвороб ніде» справедливо стала крилатим висловом. Він навчав своїх слухачів опановувати лікування «не зі слів учителя», а шляхом практики, клінічних спостережень і вимагав індивідуального підходу до хворого. У відновленому в 1820 році під його керівництвом Клінічному інституті (був за французької окупації в 1812 році вщент знищений пожежею) для вихорих із внутрішніми захворюваннями було відведено вже 12 ліжок. Виголошена ним 25 вересня 1820 року з нагоди його відкриття актова промова «Слово про спосіб навчати та навчатися практичній медицині чи справжньому лікарському мистецтву біля ліжка хворих» [35] переконливо засвідчує його прихильність до методології клініко-описового (науково-емпіричного) пізнання. Вважається, що саме професор М.Я. Мудров першим у Росії запропонував певну програму клінічного навчання з внутрішньої медицини, увів систему опитування та огляду хворого і засто-

сував її на практиці в новому Клінічному інституті. У 1830 році його призначили старшим лікарем Центральної комісії з боротьби з холерою. Під час епідемії в Петербурзі він керував двома холерними лікарнями. Матвій Якович вписав золотими літерами своє прізвище на сторінках історії драматичної медицини – 8 липня 1831 року, перебуваючи на посаді голови Центральної державної комісії імперії з боротьби з холерою, він заразився і загинув. Професор М.Я. Мудров – яскравий представник науково-емпіричного підходу в медицині. Він успішно впровадив в умовах дійсності Російської імперії початку XIX сторіччя методологію клініко-описового пізнання в лікувальній справі. Разом із тим, про подальший розвиток медицини М.Я. Мудров мислив на природничо-науковому шляху і бачив тут особливу роль патологічної анатомії та впровадження фізикальних методів дослідження в клінічну практику. Він за присутності своїх слухачів сам здійснював розтини померлих і відстоював доцільність включення патологічної анатомії в навчальну програму на медичних факультетах у російських університетах. Вважається, що Матвій

*Яків Васильович Вілліє (1768- 1854) – уродженець Шотландії, закінчив Единбурзький університет (1790), усе подальше життя провів як хірург та організатор на військовій службі в Росії й став одним з основоположників військово-медичної справи в російській армії, лейб-медиком, дійсним таємним радником.

Політковський Ф.Г.

Мудров М.Я.

Якович був серед тих наставників, які збудили глибокий інтерес до патоморфологічних досліджень в О.І. Овера, М.І. Пирогова та Г.І. Сокольського. Свій лекційний курс з 1828 року він називав «Приватна патологія, терапія і клініка з анатомо-патологічними демонстраціями».

Після М.Я. Мудрова університетську кафедру патології, терапії та клініки очолює Іустин Євдокимович Дядьковський (1784-1841) [36]. Цей вихованець Рязанської духовної семінарії та Московської медико-хірургічної академії був одним із найпопулярніших практикуючих лікарів столиці. Він у 1816 році захистив у Москві докторську дисертацію «De modo, quo agunt vtdicaamenta in corpus humanum», а з 1824 року обійняв посаду професора кафедри патології й терапії у своїй alma mater. У 1830 році Дядьковський І.Є. працював під керівництвом М.Я. Мудрова в Центральній державній комісії імперії з боротьби з холерою. З 1831 по 1836 рік він одночасно веде викладання на кафедрах патології, терапії та клініки академії та університету. Вважати І.Є. Дядьковського наступником М.Я. Мудрова можна тільки за формальною ознакою керівництва терапевтичною кафедрою університету. На фаховий світогляд Іустина Євдокимовича мали визначальний вплив ідеї, сповідувані професорами Є.Й. Мухініним та С.Г. Зибелініним. Лікар-філософ, широко освічений натураліст із матеріалістичними уявленнями, Іустин Євдокимович відводив нервовій системі провідну роль у функціонуванні організму. Він захоплює читав лекції й був улюбленцем університетської молоді. І все ж немає ніяких відомостей про те, що І.Є. Дядьковський сам застосовував або демонстрував студентам методи перкусії та аускультатії, можливості секційної перевірки лікарських спостережень, здійснював клінічне викладання. У його біографії відсутні дані про вишкіл в університетських клініках Європи і він безпосередньо не був знайомий із новітніми досягненнями клінічної медицини. Тож Іустин Євдокимович залишався вірним принципам нозографії – систематизації та розподілу хвороб за розрядами, класами та видами, подібно до того, як це зроблено для тварин і рослин. Він розробив власну оригінальну класифікацію хвороб і загальні принципи лікарської терапії [37], керував дослідями майбутнього відомого фізіолога І.Т. Глебова «над відправленням нервової системи». Можна вважати, що І.Є. Дядьковський у своїй діяльності є предтечею фізіологічного підходу С.П. Боткіна. Але пам'ятаймо, що за російського варіанту «модернізації» наукові корпорації обмежувались в автономії педагогічного процесу. І от саме згадка Іустином Євдокимовичем на лекції «нетлінних мощей» у зв'язку з «блюзнірським» поясненням факту природної муміфікації стало безпосередньою причиною його негайного звільнення з кафедри в 1836 році.

Тим часом, згідно з черговим статутом від 26 липня (7 серпня) 1835 року, у Московському університеті для вдосконалення викладання клініч-

Дядьковський І.Є.

ної медицини замість однієї кафедри патології, терапії та клініки засновуються дві: приватної патології та терапії (яка безпосередньо не була пов'язана з клінічною базою) та сімейної і терапевтичної клініки. Професором на першу був призначений Григорій Іванович Сокольський, а на другу – Христофор Григорович Бунге.

Син священика, уродженець Москви, Григорій Іванович Сокольський (1807-1886) після закінчення в 1828 році Московського університету в складі групи його обдарованих випускників (серед яких М.І. Пирогов, Ф.І. Іноземцев, О.М. Філомафітський) готувався до науково-педагогічної кар'єри в Професорському інституті при Дерптському університеті [38]. Там він у 1832 році захищає докторську дисертацію «Про дизентерію». Григорій Іванович є яскравим представником малочисельної нової генерації вчених-медиків Російської імперії першої половини XIX сторіччя, що не тільки знали про досягнення наукової клінічної медицини, але й досконало володіли фізикальними методами дослідження. М.І. Пирогов у «Щоденнику старого лікаря» з теплотою згадує, як у дерптський період Г.І. Сокольський «викинув вельми ризиковану для того часу штуку, виїхавши з Берліна без паспорта в Цюрих, до Шонлейна, і в Париж... Григорій Іванович був людиною незвичайною; я його любив за його особливий гумор». З 1835 року Г.І. Сокольський – професор Казанського університету, але вже в кінці того ж року був переведений на кафедру приватної патології і терапії Московського університету. У 1835 році окремим виданням вийшла його лекція «Про лікарське дослідження за допомогою слуху, особливо за посередництва стетоскопа». У ній він подав порівняльну оцінку діагностичних можливостей перкусії та аускультатії. «Один або два пальці лівої руки лікаря, накладені ... на груди, можуть служити не гірше, навіть, на мою думку, набагато краще від плесіметра», – стверджує в ній, спираючись на власний досвід, Григорій Іванович [39]. Терапевти колишнього СРСР називали ревматизм «хворобою Буйо-Сокольського». Саме з часу робіт Ж.Б. Буйо і Г.І. Сокольського в клініку стало поступово входити уявлення про ревматизм як системне захворювання. Григорій Іванович незалежно і практично одночасно (1836, 1838) з видатним представником паризької клінічної школи

Корвізара описав ревматизм як загальне захворювання з важким ураженням серця. За цього він визначив клініко-анатомічні ознаки ураження його оболонки і вважав, що «велика частина органічних вад серця походить від недогляду і неправильного лікування». Основна наукова праця професора Г.І. Сокольського «Вчення про грудні хвороби» (1838), написана в дусі Лаеннека. Усі дані в ній подано на основі зіставлень клінічних (з докладним викладом даних перкусії та аускультативної) та секційних спостережень. У цій книзі, окрім викладення нового погляду на ревматизм, подано докладну клініко-анатомічну характеристику туберкульозу легенів. Спостережливий Григорій Іванович описує і власні знахідки в галузі клінічної семіотики (серед них такі ознаки плевриту, як «грудний шелест», тобто шум тертя плеври, і «капання», тобто феномен плескоту). Університетське листування свідчить про те, що професор Г.І. Сокольський прагнув проводити клінічне викладання, але не мав для цього власної лікувальної бази: за новим статутом клініка була виділена в самостійну кафедру, зайняти яку йому так і не вдалося. У 1839 році він з гіркотою скаже: «Я провів рівно 13 років у заняттях лікарською наукою; для неї відмовився від вигідної служби в Петербурзі; для неї залишив своїх батьків у бідності і старості; для неї пішки пройшов усю Європу з бажанням бачити та навчитися; для неї і тепер живу жебраком...». На превеликий жаль, його науковому таланту так і не судилося розквітнути та повною мірою реалізуватись. Він повторює долю І.Є. Дядьковського і після такої передчасної (уже в 1848 році) і загадкової* відставки повністю припиняє активну наукову діяльність. Треба сказати, що Григорій Іванович Сокольський був яскравим представником прихильників упровадження в лікувальну практику наукового дослідного клінічного знання. Він відносив медицину до сфери природничих наук і клініко-анатомічним порівнянням надавав особливого значення, був переконаний у доцільності впровадження досліджень у хімічній лабораторії. Останні роки життя цієї видатної людини пройшли в самотності. Він доживав свій вік у Москві, у Кривонікольському провулку на Арбаті, у власному будинку, майже зовсім забутий. Григорій Іванович залишив нащадкам поважний науковий спадок, що претендував на суттєвий прорив у становленні клінічної медицини в Російській імперії на межі 30-40-х років. Також він, як справжній російський патріот та особистість із тонким гумором, залишив нащадкам написану з боєм та сарказмом яскраву картину тогочасної задушливої московської атмосфери, в якій перебувала медична спільнота [40]: «Москва так дивно створена», що нововведення не допускаються ні в будинках, ні в лікарнях; а світила міської при-

ватної медичної практики, які «безперервно приводять у рух ноги і колеса», залишають «голову в повній нерухомості... За такого заняття хіба приїде в голову наука? Чи вистачить терпіння ритися в трупах? Зазирнути в медичні літописи?»; за цього лікарські консультації «призначаються за забобонами не на початку хвороби, коли ще можна визначити план лікування, а здебільшого в кінці її, коли вже нічого не можна зробити... такий звичай, без якого непристойно в Москві померти самодостатній людині». Своїм колегам він радив, «щоб люди, палаючі щиросердністю до народної просвіти та громадського здоров'я, ставали поводириями народу тільки після того, як здобудуть належну освіченість». Безперечно, за належних обставин рівень освіченості та наукової підготовки, харизматичні риси особистості Григорія Івановича Сокольського могли стати надійною основою для його подальших звитяжних досягнень на ниві наукової клінічної медицини.

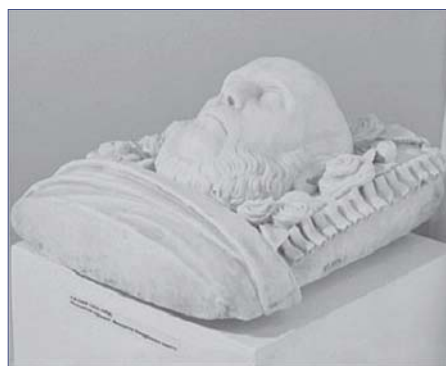
Як зазначалось вище, першим завідувачем новоствореної кафедри семіотики й терапевтичної клініки Московського університету (1836) став Христофор Григорович Бунге [41]. Це унікальна й дуже колоритна, повна звитяги особистість. Треба одразу сказати, що до самої відставки (1842 року) він завідував нею за сумісництвом, бо з 1809 по 1842 рік незмінно завідував кафедрою ветеринарії, дієтики, фармакології, патології й терапії Московської медико-хірургічної академії, а з 1836 року ще й обіймав посаду проректора Московського університету. Christian Bunge (1781-1860) народився у відомій київській лютеранській родині Бунге. Його батько, Георг-Фрідріх Бунге (1722-1793), виходець зі Східної Пруссії, у середині XVIII століття переселився до Києва й мав на Подолі власну аптеку. Христофор Григорович здобув середню освіту в київській приватній школі лютеранського пастора, а потім два роки працював в аптеці батька. Продовжив навчання в Імператорському Санкт-Петербурзькому медико-хірургічному інституті (так у 1783 році перейменовано засноване при першій в Росії венерологічній лікарні Імператорське калінкінське медико-хірургічне училище), який закінчив у 1801 році. Пройшов лікарське стажування у Відні під керівництвом J.P. Frank, але з 1803 року вже власним коштом удосконалюється у ветеринарних науках у Відні, Вюрцбурзі, а з осені 1805 – у Берліні. Христофор Бунге неодноразово мав наукові відрядження для дослідження захворювань рогатої худоби (в 1811 році – на Сибірські лінії, в 1830 – до Полтавської губернії). Він ґрунтовно дослідив сибірську виразку й докладно описав її в промові «De morbo sic dicto sibirico», виголошеній на урочистому зібранні Московського університету. От тільки ніяких даних, що підтверджують запровадження на очолюваній ним кафедрі вишколу для студентів у перкусії та аускультативній, немає. Тільки в 1839 році на університетській кафедрі семіотики й терапевтичної клініки Й.В. Варвинський засновує, а в 1841 році М.С. Топорков, повернувшись зі стажування в Європі, про-

*Найімовірніша причина його відставки - гострі висловлювання на адресу полечителя Московського навчального округу (відповідно й університету) Д.П. Голохвастова, а також вельми впливового в обох столицях Ф.І. Іноземцева («страшенно баламутить справи нашого університету») і самого міністра - С.С. Уварова («огодно гордовитий характер. Скрізь я і я...»).

довжує курс практичного викладання студентам методів об'єктивного дослідження в клініці [42].

Після Х.Г. Бунге кафедру семіотики й терапевтичної клініки Московського університету очолює Олександр Іванович Овер (1804-1864). О.І. Овер – російський професор-медик (терапевт, хірург, анатом), що вже домогся європейського визнання [43]. Він першим у Росії почав готувати анатомічні муляжі. Олександр Іванович народився в Тульській губернії в сім'ї французьких емігрантів, медичну освіту здобув у Московській медико-хірургічній академії та Московському університеті. Його можна вважати певною мірою учнем М.Я. Мудрова. Після закінчення в 1824 році навчання в університеті О.І. Овер протягом шести років був у закордонному відрядженні, де слухав лекції хірургів Г. Дюпюїтрена й Ж. Лісфранка та терапевтів Ф. Бруссе, Г. Андраля і Р. Лаеннека. Олександр Іванович мріяв бути хірургом. Тож у Москві він розпочинає свою фахову діяльність із помічника професора хірургічної клініки О.О. Альфонського й навіть читає курс оперативної хірургії. І все ж у 1839 О.І. Овер очолює кафедру семіотики й терапевтичної клініки Медико-хірургічної академії, а з 1842 року ще й аналогічну в Московському університеті. Цікава деталь: на цю кафедру в університеті претендував також і Г.І. Сокольський. Більше того, кандидатура Григорія Івановича була підтримана Радою університету та попечителем, проте «зверху» затвердили О.І. Овера. В 1846 році він переходить на новостворену за чергового реформування клінічного викладання (поділ клінік на факультетські та госпітальні) кафедру факультетської терапевтичної клініки. Одночасно (з 1851 року) Олександр Іванович – інспектор московських лікарень цивільного відомства і популярний у місті практикуючий лікар. За відгуками сучасників, професор О.І. Овер був блискучим діагностом, але перкусію та аускультацию використовував обмежено, а перевагу надавав доведеному ним до віртуозності ретельному опитуванню та огляду хворого. Вважається, що Григорій Антонович Захар'їн є його учнем. Європейська слава приходить до Олександра Івановича Овера після опублікування (1847-1852) латинською мовою основної наукової праці. Його чотиритомний атлас, заснований на матеріалах 20-річних клініко-анатомічних порівнянь, було відзначено нагородами в багатьох країнах. Тож є всі підстави називати його автора в числі основоположників клініко-анатомічного напрямку в Російській імперії.

Внесок професора Йосипа Васильовича Варвинського (1811-1878) у запровадження викладання клінічної медицини в Московському університеті є визначним [44]. Він був засновником і першим завідувачем кафедри госпітальної терапії медичного факультету (з 1846 року) та директором госпітальної терапевтичної клініки в Ново-Єкатериненській лікарні (з 1847). Після закінчення медичного факультету Харківського університету Йосип Васильович був направлений у Професорський інститут в Дерпті (1836-1838 рр.). Там він

Горельєф О.І. Овера

під керівництвом професора Г.Й. Замена в 1838 році успішно завершив докторську дисертацію «De nervi vagi physiologia et pathologia». Готліб Йосипович і навчив Й.В. Варвинського фізикальним методам дослідження, які той з успіхом і застосовував під час роботи над докторською дисертацією. Уже в 1838 році Йосипа Васильовича призначають ад'юнктом кафедри приватної патології і терапії, якою керував видатний російський клініцист Г.І. Сокольський, а в 1839 році – помічником професора терапевтичної клініки Х.Г. Бунге. В 1841 році Варвинський Й.В. був направлений на 2 роки в закордонне відрядження. Там він відвідував лекції І. Мюллера та І. Шонлейна в Берліні, Ф. Бруссе, Г. Андраля, Ж. Буйо, Ф. Мажанді, Ф. Вельпо в Парижі, К. Рокитанського та Й. Шкоди у Відні. Повернувшись до Росії, Й.В. Варвинський запроваджує в Московському університеті викладання «практичного клінічного вчення внутрішніх захворювань», звертаючи особливу увагу на хвороби серця. При цьому навикам перкусії та аускультатії він надає особливого значення. Йосип Васильович стверджував: «Правильне розпізнавання хвороби є необхідною умовою належного лікування; тільки чітке знання того, що належить лікувати, може заспокоїти совість лікаря та врятувати його добре ім'я і честь самої науки від закидів». Студентами Й.В. Варвинського були Г.А. Захар'їн, С.П. Боткін і І.М. Сеченов. Цікаво, що, очевидно, передбачаючи велике майбутнє С.П. Боткіна, Йосип Васильович дарує йому свій стетоскоп, відзначаючи таким чином високий рівень навиків обдарованого студента у фізикальній діагностиці [45].

Безпосереднім вихованцем Й.В. Варвинського був ад'юнкт кафедри Павло Лукич Пікулін (1822-1885) [46], особистість вищою мірою талановита, неординарна та цікава. Він народився в 1822 році в родині Луки Єгоровича Пікуліна (1784-1824), професора анатомії та фізіології Московської медико-хірургічної академії та очільника медичної служби російської армії у Франції в 1816 році. Павло Лукич після закінчення в 1843 році медично-хірургічної академії в Москві тривалий час був співробітником Й.В. Варвинського (1846-1863). За цей час він пройшов блискучий вишкіл інтерніста та клінічного викладача. «При спостереженні хворих і виявленні патологічних явищ я багато чим зобов'язаний увазі й порадам професора Йосипа

Васильовича Варвинського», – із вдячністю пише сам П.Л. Пікулін [47]. Щодо зауваження І.М. Сеченова про те, що «Пікулін був зі своїм патроном у контрах і ходив у клініку лише вечорами з єдиною, здається, метою – навчити нас аускультатії і перкусії», то потрібно мати на увазі те, що Павло Лукич був одружений з А.П. Боткіною – сестрою С.П. Боткіна [48]. Звісно, що після того, як Сергій Петрович відверто поскаржився своєму родичу на недостатню підготовку з навиків фізичної діагностики, П.Л. Пікулін зробив усе, щоб виправити ситуацію. Він почав вечорами «факультативно» займатись із родичем та його друзями. Тож С.П. Боткін пізніше із вдячністю скаже: «Пікуліну всі ми ... зобов'язані за його вправи в перкусії та аускультатії» [49].

Щодо запровадження викладання клінічної медицини в Московському університеті, то потрібно сказати про ще одне несправедливо забуте ім'я – Івана Яковича Зацепіна (? -1865). Цей попович із Тамбовської губернії в 1815 році закінчив Воронежську духовну семінарію, а вже в 1816 році вступив до Московської медико-хірургічної академії (ММХА) [50]. У 1820 році перевівся до Московського університету, у 1823 році Іван Якович уже став доктором медицини, потім був учителем, бібліотекарем і молодшим лікарем Московського кадетського корпусу. У 1835 році І.Я. Зацепін став ад'юнктом кафедри терапії ММХА. У 1836 році разом з І.Т. Глебовим був відряджений за кордон з метою підготовки до обіймання професорської посади. Стажувався Іван Якович у Німеччині, зокрема, в клініці знаменитого ентузіаста застосування фізикальних методів діагностики Петера Крукенберга. Планувалось, що він у 1839 році (після Я.Б. Кіра) очолить кафедру клінічної терапії. Але, як вказувалось вище, її зайняв О.І. Овер, а І.Я. Зацепін став ординарним професором, але «медичної енциклопедії, методології та історії медицини». Його вступна лекція називалася дуже символічно «Про важливість історії медицини для практичного лікаря!» Сучасники відзначали видатні здібності І.Я. Зацепіна, його знання багатьох мов. Він переклав російською керівництво з семіотики відомого німецького лікаря К. Шпренгеля. За цього зауважимо, що переклад фундаментальних праць засновників фізикальної діагностики вза-

галі перебував у критичному стані. Пригадаємо, робота Л. Ауенбруггера була перекладена російською мовою тільки в 1961 році, коли вона вже становила більше історичний інтерес. Зовсім не було здійснено перекладу російською мовою наукових праць Корвізара та Лаеннека. Навіть сьогодні трактат Лаеннека розміщений не в рунеті, а на сайті Стенфордського університету. Дивовижна організаційна бездарність призвела до того, що блискучий клініцист європейського рівня І.Я. Зацепін міг використовувати свої віртуозні навички з перкусії та аускультатії лише як лікар Межового інституту. А в той час О.І. Овер очолював одночасно дві аналогічні клінічні кафедри в Московському університеті та ММХА.

Цікавою та більш успішною є доля професора приватної патології й терапії Московського університету Корнелія Яковича Млодзеевського (Млодзіовського) (1818-1865) [51]. Він розпочав медичну освіту у Віленській медико-хірургічній академії, а після її закриття перейшов у Московський університет. Закінчивши університет у 1846 році, він стає помічником ординатора терапевтичної клініки О.І. Овера, а в 1848 – році асистентом, в 1849 році – ад'юнктом факультетської терапевтичної клініки (пропедевтики) і семіотики на латині. В 1859 році Млодзеевський перебував у закордонному відрядженні у Франції та Німеччині. Цього ж року Корнелія Яковича було призначено екстраординарним професором кафедри приватної патології і терапії, в 1863 році – ординарним професором. Він прекрасно володів французькою, англійською та німецькою мовами. Для викладання він (як і М.С. Топоров) використовував популярне в Європі керівництво з внутрішніх хвороб А. Рациборського*. Цікаве свідчення про К.Я. Млодзеевського залишив К.М. Леонт'єв [52]. Цей видатний російський релігійний філософ, який розпочинав свою діяльність як лікар, дуже тепло відгукується про нього як клінічного наставника: «Він читав нам у підготовчій клініці семіотику, тобто науку про ознаки хвороб і про їх розпізнавання, й потім показував нам ті ж самі явища й ознаки на реальних хворих, що лікувалися в клініці під його керівництвом».

Таким чином, можемо констатувати: на другу половину XIX сторіччя вже безпосередньо в російських університетах можна було на достатньому рівні засвоїти фізичні методи діагностики. І це було дуже важливо, бо саме розробка фізичних методів дослідження хворого в поєднанні з клініко-морфологічним напрямком і клінічним характером університетського викладання визначали магістральний шлях розвитку наукової медицини та лікувальної справи на тому етапі їх розвит-

Варвинський Й.В.

Пікулін П.Л.

*Adam Raciborski (1809-1871) – випускник медичного факультету Варшавського університету, польський дисидент, учасник польського повстання 1830 року. У 1831 році змушений був емігрувати до Франції, у 1834 році отримав ступінь доктора медицини, завідував клінікою у шпиталі Шаріте. У Парижі в 1835 році написав свою знамениту роботу «Nouveau manuel complet d'auscultation et de percussion» («Нове повне керівництво з аускультатії і перкусії»). Нею й користувався К. Млодзеевський.

ку. Але за цього треба зауважити, що на той час ніхто ще не ставив клінічну медицину в основу медичної освіти. У радянську історико-медичну літературу спадкоємно з часів Російської імперії перейшла кон'юнктурно вмотивована концепція єдиної та передової російської лікарської (точніше московської терапевтичної) школи кінця XVIII – першої половини XIX століття [43, 53]. Прописаними до неї опинилися вищеназвані професори практичної медицини Московського університету. На думку радянських істориків, ця школа, звісно ж, перевершувала європейські послідовним матеріалізмом її представників, їх особливим інтересом до впливів нервової системи, індивідуалізацією лікування, профілактичним напрямком [54, 55]. Сьогодні ж російські дослідники клінічної медицини, розглядаючи всі ці твердження з позиції сучасного історичного знання, зауважують проблематичність з аргументами такої концепції [2, 10, 11]. Справді, об'єктивно в першій половині XIX століття ще складно говорити про московську клінічну школу. Бо що об'єднує в цей період видатних представників лікувальної медицини в Москві? У них немає ні загального вчителя, ні єдиного світогляду, ні єдиного близького напрямку. Хіба що від М.Я. Мудрова до Г.А. Захар'їна простягається нитка наукового емпіричного (клініко-описового) напрямку клінічної медицини. Тож найкращі представники московської лікарської спільноти є швидше медичним співтовариством, об'єднаним науковою емпірією. Зрозуміло, що в XIX сторіччі така методологія вже не була самодостатньою. У 30-х роках XIX сторіччя Г.І. Сокольський активно намагався запровадити в діяльність московської медичної спільноти дослідне знання та клініко-анатомічні порівняння. Потрібно відзначити, що в кінці першої половини XIX сторіччя на медичному факультеті Московського університету вдається запровадити викладання навиків перкусії та аускультатії на належному рівні. І все ж не «школа» об'єднує Г.І. Сокольського і І.Є. Дядьковського, І.Я. Зацепіна, а спільність історичної долі: блискучі професори Московського університету, гордість

Младзевський К.Я.

його медичного факультету не мають змоги викладати клінічну медицину. Більше того, двоє перших із них один за одним (у середині 30-х і в кінці 40-х років), у розквіті років і творчої діяльності, без жодного пояснення причин взагалі йдуть у відставку. Зрозуміло, що в новостворених на початку XIX сторіччя університетах ситуація була далеко не кращою. На щастя, Московський університет, на відміну від Казанського, усе ж уникнув погрому в задушливій атмосфері миколаївської епохи. Проте й він зазнавав значних втрат, і поступ його наукової ходи, м'яко кажучи, був стриманим. Цілком очевидно, що за таких обставин доцільність засвоєння організаційних та освітніх аспектів передового європейського досвіду лікувальної справи в Російській імперії першої половини XIX сторіччя була надактуальною.

Як свідчить історичний фактаж і біографія багатьох учених-клініцистів, що стояли біля витоків заснування клінічної медицини на теренах Російської імперії, Імператорському Дерптському університету належить особливе місце в освоєнні тогочасних здобутків європейського освітнього простору. У відновленні діяльності цієї однієї з найстаріших (але вже заснованій на протестантській традиції) наукових корпорацій Європи Георгу Фрідріху (Геору Івановичу) Парроту (фр. George-Frédéric von Parrot; 1767-1852) судилось зіграти визначальну роль [19, 54]. Власне, Геору Івановичу вдалось остаточно переконати імператора Олександра I не просто в доцільності, а саме в перспективності створення університету в Дерпті. За цього перед Дерптським університетом ставилось надзавдання реалізувати інтеграцію освітніх закладів Російської імперії першої половини XIX сторіччя в модерний університетський простір Європи. Для цього він отримував значні привілеї [19]: власний статут із широкими академічними свободами, зарплатня викладачів університету була у 2,5 рази вищою, ніж в інших університетах імперії, викладання велось німецькою мовою (70% відсотків викладачів були етнічними німцями і тому він отримав назву «німецького університету»). Із 1828 по 1838 рік при ньому функціонує Професорський інститут, що виконував функції всеросійської аспірантури. Серед відомих очільників кафедри патології, терапії та клініки Дерптського університету ординарні професори терапії Фрідріх Христофорович Ермман, Людвіг Август Струве та Готліб Йосипович Замен [55, 56]. Johann Friedrich Erdmann (1778-1846) – вихованець Віттенберзького університету, вдосконалювався в клінічній медицині у Відні. Struve, Ludwig-August (1795-1828) – вихованець Дерптського та Кельнського університетів, член-кореспондент Королівського Данського медичного товариства в Копенгагені. Готліб Замен (1789-1848) – вихованець Дерптського університету, у 1814-1815 роках пройшов клінічний вишкіл у Відні та Вюрцбурзі.

Власне, у Професорському університеті при Дерптському університеті пройшли науковий вишкіл відомі фізіологи О.М. Філомафїтський та О.П. Загорський,

Георг Фрідріх Паррот

терапевти Г.І. Сокольський і Й.В. Варвинський, хірурги М.І. Пирогов та Ф.І. Іноземцев, акушер І.К. Крамаренко та багато інших. Ф.С. Цицурін також здобув ступінь доктора медицини в Професорському інституті в Дерпті. Федір Степанович серед когор-

ти вихованців цього інституту (М.І. Пирогов, В.О. Караваєв, М.І. Козлов, В.В. Беккер, О.П. Вальтер) стоїть біля витоків заснування медичного факультету Імператорського Університету Святого Володимира [57]. Треба сказати, що на новостворений медичний факультет Київського університету управлінський апарат Міністерства освіти імперії покладав особливі надії щодо «приведення в совершенное устройство преподавания врачебных наук». Сьогодні, уже з позицій історичної ретроспективи, є всі підстави стверджувати, що ординарному професору-терапевту Університету Святого Володимира Федору Степановичу Цицуріну вдалось запропонувати оригінальну концепцію медичної освіти на основі клінічного викладання внутрішньої патології. Розгляду цього твердження буде присвячена наступна й остання частина серії публікацій, присвячених 200-річчю народин родоначальника Київської школи внутрішньої патології.

Список використаної літератури

1. Бурчинский Г.И. Киевская школа терапевтов [Текст] / Г.И. Бурчинский, В.Г. Передерий. - К.: Вища шк., 1991. - 115 с.
2. Бородулин В.И. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор - Ф.С. Цицурин (1844-1857 гг.) Сообщение 2. Факультетская терапевтическая клиника Университета Св. Владимира [Текст] / В.И. Бородулин, В.П. Бревнов // Пробл. соц. гигиены и истории медицины. - 1997. - №2. - С. 50-53; №3. - С. 48-51.
3. Губергриц М.М. «Внутренняя медицина и ее достижения на Украине к 30-летию Октября» [Текст] / М.М. Губергриц // Врачебное дело. - 1947. - №10. - С. 862-864.
4. Пелешук А.П. Спогади київського професора медицини [Текст] / А.П. Пелешук - (Київ: «Наукова думка», 2003. - 95 с.
5. Аронов Г.Ю. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи) [Текст] / Г.Ю. Аронов, А.П. Пелешук - К.: Століття, 2001. - 304 с.
6. Верхратський С.А. Історія медицини [Текст] / С.А. Верхратський - 3-тє вид., випр. і доп. - Київ: Вища шк., 1983. - 384 с.
7. Пундій Павло. Українські лікарі: Біобібліографічний довідник. Кн. 1. [Текст] / Павло Пундій - Львів; Чикаго. - 1994. - С. 180.
8. Шуліпенко І.М. Київська терапевтична школа. Історія виникнення і розвитку [Текст] / І.М. Шуліпенко // Внутрішня медицина, 2007. - №1. - С. 95-99.
9. Свінціцький А.С. До дня народження першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицуріна [Електронний ресурс] / А.С. Свінціцький, Н.В. Динник // Режим доступу: http://www.ntu.edu.ua/podii-open.php?id_news=837
10. История физикальных методов диагностики: Учебное пособие для студентов 1 и 3 курсов лечебного и медико-профилактического факультетов, проходящих подготовку по дисциплинам «История медицины» и «Пропедевтика внутренних болезней» (изд. 2-е, испр. и доп.) [Текст] / Н.Е. Ларинский, М.А. Бутов, А.В. Сахаров и др. / Под ред. д.м.н. М.А. Бутова. - Рязань: ГОУ ВПО «РязГМУ Росздрава», 2007. - 216 с.
11. Ларинский Н.Е. История физикальной диагностики в биографиях, портретах и фактах [Текст] / Н.Е. Ларинский, В.Н. Абросимов; «Ряз. гос. ун-т им. акад. И. П. Павлова» Министерства здравоохранения и социального развития РФ. - Рязань: РГМУ, 2012. - 448 с.
12. Дземан М.І. Федір Степанович Цицурін - перший професор-терапевт Імператорського Університету святого Володимира, родоначальник Київської школи терапевтів. До 170-річчя Національного медичного університету імені О.О. Богомольця [Текст] / М.І. Дземан - «Новости медицины и фармации». - №16 (379), 2011. - С. 20-22.
13. Історична довідка про місце Ярослава Мудрого в історії Київської Русі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://wire.gettdt.ru/docs/126/index-29377.html>
14. Київська Академія [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Wiki_Київська_Академія
15. Материалы для истории Императорской Академии наук. Т. 1. (1716-1730). - СПб. - 1885. С. 57-58. - С. 21, 26.
16. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения России в XVIII-XIX веках. Т. 1. [Текст] / С.В. Рождественский. - СПб., 1912. - С. 166.

Повний перелік літератури – у редакції

Надійшла до редакції 23.10.2014

FEDIR S. TSYTSURIN: A VIEW THROUGH THE CENTURIES ON THE FIGURE OF THE FIRST KYIV PROFESSOR-THERAPIST (PART IV) M.I. Dzeman

Summary

The publication is dedicated to the 200th anniversary of birth of the founder of Kyiv School of Internal Medicine, the ordinary professor of Kyiv St. Volodymyr University Fedir S. Tsytsurin, the founder of principles and methods of health education on the basis of internal pathology.

Keywords: Fedir S. Tsytsurin, the first professor-therapist of medical school of Kyiv St. Volodymyr University, the 200th anniversary of birth.